

Kur'an Araştırmaları Vakfı
KURAV

Kur'ân'ı Anlamada
Tarihsellik Sorunu
[SEMPOZYUM TEBLİĞ VE MÜZAKERELERİ]

8-10 Kasım 1996, BURSA

Editör
Abdülhamit BİRİŐİK

KURAV YAYINLARI
BURSA 2005

KUR'ÂN'DA 'İLİM' KAVRAMI ÇERÇEVESİNDE TARİHSELLİĞE BİR YAKLAŞIM VE BUNUN TEFSİR YÖNTEMİNE KATKISI

Prof.Dr. Alpaslan AÇIKGENÇ*

Malezya Uluslararası İslâm Düşüncesi
ve Medeniyeti Enstitüsü

Bu çalışmanın amacı, ilk önce tarihselliği 'ilim' kavramının, özellikle İslâm tarihinin ilk devirlerinde geçirdiği anlam gelişimi çerçevesinde sergilemektir; diğer taraftan, bu amacın ortaya koyacağı sonuçlar çerçevesinde tarihselliğin tefsir yöntemindeki işlevini incelemektir. Bunun için de bu kavramın Kur'ân'da kullanıldığı anlamların incelenmesine ihtiyaç vardır. Çünkü, ilk devirlerdeki hemen hemen tüm ilmî faaliyetlerde 'ilim' kavramının kullanıldığı anlamları, büyük ölçüde Kur'ân'ın bu kavramı kullandığı anlamlar belirlemektedir. Bu açıdan daha sonraki devirlerdeki bilimsel faaliyetler arttıkça bazı kavramların anlamlarının değişime uğradığı gibi ilim kavramının da anlam açısından nasıl değiştiğini ortaya koymamız gerekir. İşte zaman içerisinde oluşan bu değişimdir ki tarihsellik olarak algılanmaktadır. Tarihselliğin geçerli olduğu diğer bir alan da günlük örf ve âdetler yanında diğer birçok şer'î hükümlerdir. Bu hükümler şayet Kur'ân'da açık olarak zikredilmiş ise, bazı sorunlar doğurmaktadır, hırsızlıkla ve miras dağılımı ile ilgili hükümler gibi. Buradaki tarihsellik aslında yanlış bir kıyasa dayanmaktadır. Zira deniyor ki, Kur'ân'ın bu gibi hükümleri o zamanda geçerli olan anlayışa göre verilmiş olduğundan burada Kur'ân'ın genel gayesini anlayıp o doğrultuda bizim zamanımıza göre bir hüküm çıkarmalıyız. Aslında bu tarihsellik değil, Kur'ân âyetlerinin gerçekte amacının ne olduğunu anlayıp o yönde yeni bir hüküm bulmayı amaçlayan bir yorum yöntemidir. Zira tarihsel olmak demek artık bugün geçerli olmayan demek değildir. Hatta tarihî değişim süreci içinde değişen bir fikir, gelenek veya yaşantı, eskisinden daha iyi bir konuma gelmiştir anlamına gelmez.

O hâlde konuyu tüm yönleriyle ele alabilmek için burada önce tarihsellikten ne anladığımızı kısaca özetlememiz yerinde olacaktır. Bunu yaptıktan sonra ortaya konan tarihsellik anlayışını bir yöntem olarak kullanıp Kur'ân'da ilim kavramının hangi anlamlarda

* Tebliğci hâlihazırda Fâtih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı ve öğretim üyesidir.

kullanıldığını göstermeye çalışacağız. Böylece ilim kavramının tarihselliğini daha iyi açıklamayı ümit etmekteyiz. Ancak burada ilim kavramı ile yakından ilişkili olan kelâm, fıkıh ve hikmet gibi kavramları da ele almamız gerekmektedir. Çünkü bu kavramların hepsi çeşitli tür bilgiler için kullanılmakta idi, ancak her birinin kullanım alanları artık birbirine girginleşerek Kur'ân'ın öngördüğü anlamların dışına çıkmıştır. Amacımız, tarihselliği bir nevi tefsir yöntemi olarak kullanmaya çalışarak bunu ortaya koymaktır. Bu durumda çalışmamız, üç ana başlığa ayrılmaktadır: 1. Tarihsellik kavramı, 2. Kur'ân'da ilim kavramı, 3. Tarihselliğin ilim kavramına uygulanması ve bunun tefsirdeki işlevi.

I. TARİHSELLİK KAVRAMI

Tarihsellik kavramı, birçok değişik fikirleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Meselâ, tarihin bilim olarak diğer bütün bilimlerden daha kapsamlı olduğunu ve hatta felsefeyi de içerdiğini savunan görüş, tarihsellik olarak bilinmektedir. Bu görüşü ileri sürüp savunan Collingwood'un, tarihsellikten tarih biliminin diğer bilimlere olan öncelliğini kastettiği anlaşılmaktadır.¹

Tefsirde bir sorun olarak karşımıza çıkan tarihsellikten kastedilen ise bu değildir. Diğer taraftan Karl Popper, geçmişteki tarihsel olaylardan çıkarılan genel kurallar doğrultusunda toplum bilimlerinde geleceği önceden görme (prediction) ilkesini esas alarak geleceğin bir nevi kuramsal tarihini belirlemeye tarihsellik (historicism) demektedir.²

İlk bakışta ilginç gibi görünen bu anlayıştan, bizi konumuz açısından ilgilendirmede için burada bahsetmeyeceğiz. Bizi ilgilendirdiği şekliyle tarihsellik, bazı olguların sadece tarih içinde belli bir zaman ve mekân boyutu için geçerli olduğunu savunan görüştür. Bu açıdan üç türlü tarihsellik anlayışı karşımıza çıkmaktadır: Birincisi, Collingwood'un savunmaya çalıştığı 'bilimsel tarihselcilik'; ikincisi, Popper'a göre, Hegel Marx ve August Comte'un temsil ettiği 'öngörüsül tarihselcilik'; üçüncüsü de 'yorumsal tarihselcilik' diyebileceğimiz anlayıştır ki, bizi bu üçüncüsü ilgilendirmektedir. Bu görüşün savunduğu en önemli husus, tarihin belli bir döneminde ve belli bir mekânda olan bir olayı veya ortaya çıkan bir fikri anlayabilmek için o dönemin bağlamını iyice anlayıp bu olay veya fikri öylece yorumlamaya çalışmaktır. Yorumlama olgusu bu tarihselliğin önemli bir unsuru teşkil ettiği için buna 'yorumsal tarihselcilik' diyeceğiz.

Tefsirde asıl sorun olarak karşımıza çıkan yorumsal tarihsellik anlayışı olduğundan bunu biraz daha açıklamaya çalışarak özellikle çalışmamızın ikinci bölümünde 'ilim' kavramı çerçevesinde ortaya koymaya uğraşacağız. Yorumsal tarihselciliğin en önemli unsuru, içerdiği yorum anlayışının zaman ve mekân şartlarına bağımlı olmasıdır. Aslında zaman ve mekân, bu kuramın yukarıda bağlam olarak belirttiğimiz yönünü teşkil etmektedir. Bu açıdan bağlam, tarihsel bir olayın veya fikrin en önemli anlam boyutunu içer-

1 bk. R.G. Collingwood. *The Idea of History*, Oxford University Press, London 1956.

2 Karl Popper, *The Poverty of Historicism*, Ark Paperbacks, London-New York 1986.

mektedir. Zaten bir varlık olarak insan, tarihsel özelliğe sahip olduğundan insanın ortaya koyduğu her olgu bu özelliği taşıyacaktır. Buna göre, tarihsel olmak demek, belli bir tarihe has olarak anlam içermek demektir. Bu durumda belli bir tarihte ortaya konan bir görüşü, sadece o görüşün bağlamı olan kendi zamanının bakış açısı içerisinde anlayabiliriz, aksi hâlde o görüşün anlaşılması mümkün değildir. Hatta onu anlayabilirsek bile bu anlayış bizim zamanımızın bakış açısını taşıyacaktır. Diğer taraftan bizim bakış açımız olan zamanımız ve içinde bulunduğumuz toplumun kavrama çerçevesi dışında kalan tarihsel bir fikri, tam hakkıyla anlamamız, ancak o fikrin bakış açısı olan tarihsel çerçevesinde hareketle mümkün olacaktır.

Konuya bu şekilde yaklaşıncı tarihselliğe, bir de bakış açısı boyutunu eklemiş oluyoruz. Aslında bilgi edinme yetilerimiz ele alınırsa bu kaçınılmazdır. Bizce tarihsellik böyle bir epistemolojik yaklaşımla ele alınmalıdır ki, tefsir usûlündeki³ işlevi anlaşılabilirsin. Bu durumda bakış açısının ne olduğunu ortaya koymamız gerekmektedir. Epistemolojik açıdan konuyu ele aldığımızı göre, insanın bilgi edinmede kullandığı yetileri incelersek görürüz ki, insan zihni çocukluktan bu yana, çalışmaya başlar başlamaz edindiği bilgilerle kendisine bir çerçeve oluşturur. Böylece anlamaya çalıştığı her şeyi bu çerçeveden hareketle anlayabilir. Dünya görüşü olarak da adlandırabileceğimiz bu çerçeve, aslında tarihselliğin burada bakış açısı dediğimiz unsurunu teşkil etmektedir. Dünya görüşü, belli bir zaman ve mekân kesitinde oluştuğuna göre, zaten tarihsel olmak zorundadır. Her türlü bilgi, bu çerçevede edinildiğine göre, tüm insan bilgileri de tarihsel olmak zorundadır.

Burada ulaştığımız sonuç, bilgiyi temelde tarihsel olarak nitelediği için kendi bağlamına bağımlı kılmaktadır. Bu durumda da bilgi göreceldir, sonucu karşımıza çıkmaktadır. Bizi rahatsız edebilecek bir durum olan bilginin göreceliğinden kurtulmanın yolu, hakikatin tarihsel olmadığını göstermekle olabilir. Hakikati burada genel açıdan doğru bilgi olarak değerlendirecek olursak, gerçekten de doğru olan bilginin her zaman ve zeminde doğruluğunu savunabiliriz. Bu bakımdan doğru bilgiyi mutlak bilgi olarak adlandırsak, mutlak bilginin tarihsel olmadığını da savunabiliriz. Ancak mutlak bilgiyi dahi anlama ve yorumlama yine bakış açısı gerektirdiğinden doğrunun anlaşılması, tarihsellik özelliğini zorunlu olarak taşıyacaktır.

Bu durumda tarihsellik esas alınırsa bilgiyi üç sınıfa ayırabiliriz:

- 1) Hiçbir şekilde tarihsellik özelliği taşımayan mutlak bilgi,
- 2) Kendi zatında tarihsel olmayıp ancak insan zihnine bilgi konusu olduğu için bakış açısı gerektiren ve dolayısıyla tarihsellik özelliği kazanan bilgiler,
- 3) Kendi zatında tarihsel olan bilgiler.

3 Daha önceki çalışmalarımızda da olduğu gibi, 'tefsir usûlü' kavramını biz, tamamen 'tefsir metodolojisi' anlamında kullanmaktayız (bk. Alpaslan Açıkgenç, "Tefsir Usûlünde Bütünlük Sorunu", *İslâmî Araştırmalar*, III/3, 1989).

Tarihsel olmayan mutlak bilgiye Allah'ın ilmini örnek olarak verebileceğimiz gibi, tüm doğru bilgiler kendi saflarında tarihsel değildir diyebiliriz.⁴ Fakat bu bilgilerden insan bilgisine konu olanlar tarihsellik özelliğini zorunlu olarak üstleneceklerdir. Dolayısıyla kendi zatında tarihsel olmayıp ancak insan zihnine konu olduğu için tarihsel olan bilgilerden söz edilebilecektir. Çünkü insan zihni, zorunlu olarak bir dünya görüşü çerçevesinde işlediğinden elde ettiği mutlak bilgiyi bu çerçeve içerisinde kavrayacak ve böylece onu tarihsel özelliğe sahip bir bakış açısına oturtacaktır. Meselâ, Allah'ın varlığı mutlak bir bilgidir, hiçbir zaman ve zeminde değişmez, ancak insan zihni bu bilgiyi elde eder etmez onu kendi bakış açısı içerisinde koyacağından onu mutlak bağlamından koparıp kendi tarihsel bağlamına oturtur. Bu yüzden ki, filozoflar Allah'ın varlığı konusunda verdikleri delilleri bile tartışmışlardır. Üçüncü tür tarihsel özellik taşıyan bilgilere örnek olarak da insanı, toplumu ve bilimlerini esas alan bilgileri verebiliriz. Diğer taraftan insan davranışı ile ilgili her türlü etkinliğin zaten tarihsel olduğu ortadadır.

Tarihsellikten ne anlaşıldığını ve bizim ne anlamamız gerektiğini kısaca ortaya koyduktan sonra şimdi ilim kavramının, Kur'ân'daki kullanımlarını semantik olarak incelemeye başlayabiliriz. Burada ilim kavramının özellikle teknik, yani ıstılâhî, manası bizi ilgilendirdiğinden semantik açıdan konuya yaklaşmamız kaçınılmazdır. Ancak bu kelimenin sözlük anlamı da önemlidir; çünkü ıstılâhî anlam genellikle bu sözlük anlam üzerine kurulmaktadır ki burada Kur'ân'ın ilim kavramı, bu duruma bir istisna teşkil etmemektedir. Ancak biz bu sözlük anlam ile pek ilgilenmeyeceğiz. Bu yüzden ilmi, sadece basit anlamda 'bilmek' olarak ele alacağız. Bizim amacımız için de bu yaklaşım yeterlidir.

II. KUR'ÂN'DA 'İLİM' KAVRAMI

Kur'ân'da ilim kelimesinin temel anlamı, sözlükteki genel anlamıdır. Ancak bu anlam üzerine bina edilen daha özel bir anlam, Kur'ân'da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Biz bu özel anlamın, sözlük manasından nasıl çıkarıldığını kısaca ortaya koymaya çalışacağız. Çünkü ilim kavramının Kur'ân'daki özel anlamı, ıstılâh olarak kullanılmış ve müslümanların zihninde de bu yer etmiş olduğundan İslâm'ın ilk üç asrında ilim kelimesi çok tutarlı bir şekilde Kur'ân'ın sunduğu bu özel anlamında kullanılmıştır. Önce şu âyetlere bir göz atalım:

“(Ey Rabbimiz!) Bizim, Senin öğrettiğinin dışında bir bilgimiz yoktur” (el-Bakara 2/32), “Allah, onun (Tâlut'un) bilgisini ve gücünü artırdı” (el-Bakara 2/247), “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (ez-Zümer 39/9). Diğer taraftan Peygamberimiz: “Rabbim, bilgimi artır” (Tâhâ 20/114) diye dua etmekle emrolunmuştur: “(Karun): ‘Bu serve-

4 Allah'ın ilmi, mutlak bilgi olarak insan bilgisine hiçbir zaman konu olamaz. Bu açıdan Allah'ın ilminin tarihselliği hiçbir şekilde söz konusu değildir. Çünkü Allah'ın, zâtı itibarıyla tarihsel bir varlık olmadığını Kur'ân'dan çıkarabiliriz (ليس كمثلها شيء) *leyse kemislihi şey'un*). Ancak vahiyle gelen de Allah'ın ilmi olduğuna göre ve vahiy zaten insanın anlaması için geldiğine göre, bu anlamda Allah'ın ilmi insan bilgisine zorunlu olarak konu olacağından tarihselliğe maruz kalacaktır.

ti kendi bilgimle elde ettim' dedi" (el-Kasas 28/78). Bu zikrettiğimiz ve diğer bazı âyetlerde (Meselâ bk. Lokman 31/34; Sâd 38/69; Fussilet 41/47; ez-Zuhruf 43/20, 85, 44; ed-Duhân 44/32; el-Câsiye 45/24; en-Necm 53/28 vs.) ilim kelimesi 'bilgi' anlamında kullanılmaktadır. Bu yüzden kelimenin sözlük anlamı bu kullanımlarda esas alınabilir. Ancak diğer birçok âyetlerde ilim kelimesinin bu basit anlamda, 'bilmek' karşılığı olarak sözlük anlamında kullanılmadığını görmekteyiz: "Yemin olsun ki, sana 'İlim'den gönderildikten sonra, şayet onların arzularına uyarsan, Allah'tan sana ne bir dost, ne de bir yardımcı olur" (el-Bakara 2/120). Peygambere gönderilen vahiy olduğuna göre, buradaki ilmin, vahiy olması gerekir. Gerçekten de Kur'ân'da birçok yerde ilim, vahiyle gelen bilgiye delâlet etmektedir:

Kim, *ilim* geldikten sonra seninle mücadele ederse, ona şöyle de... (Âl-i İmrân 3/61).

Geçmiş peygamberlere, kitaplarımızı kendi dilleriyle indirdiğimiz gibi, sana da hikmetlerle dolu Kur'ân'ı Arapça olarak indirdik. Eğer sana *ilim* gönderildiği hâlde inanmayanların heveslerine uyarsan, Allah'a karşı ne bir dostun, ne de bir koruyucun bulunur. (er-Ra'd 13/37).

Bu âyetlerde ilim kavramı, vahiyle neredeyse eş anlamlı kullanılmakta, dolayısıyla ilme, 'mutlak bilgi' içeriği kazandırılmaktadır. Ancak, bu âyetlerdeki kullanım, ayrı bir önem taşımaktadır. Şöyle ki, "من بعد ما جئتكم من العلم" sana ilim geldikten sonra"⁵ ifadesinden anlaşıldığına göre, Kur'ân, ilmin tümü değildir, çünkü bu türlü ifadeler gayet açık bir şekilde 'ilimden gönderildikten sonra' demektir, daha açık bir ifadeyle, min harf-i ceri, 'ilimden bir miktar gönderildikten sonra' anlamını gerektirmektedir. Bu yorum da ilmin, Allah'ın bilgisine işaretten kullanıldığı fikrini zihnimize uyandırmaktadır. Nitekim Hûd 11/14 âyeti de bu yorumu destekler mahiyettedir: "Bu Kur'ân, ancak Allah'ın ilmi ile indirilmiştir." Ancak diğer bazı âyetlerdeki kullanım, Allah'ın bilgisi anlamındaki ilimle Allah'ın bilgisinden vahiyle Peygamber'e gönderilen ilmi birbirinden farklı gibi göstermektedir: (en-Neml 27/15'de olduğu gibi: "Gerçekten biz Davut'a ve Süleyman'a bir ilim verdik.") Gerek vahiyle peygamberlere gönderilen bilgi olsun, gerekse peygamberlere gönderilmeyerek Allah katında olan Allah'ın mutlak bilgisi olsun, bunların hepsi yine Allah'ın bilgisi olduğundan bütün bu âyetlerden Kur'ân'ın ilim kavramını büyük ölçüde 'vahiyle gelen bilgi' anlamında kullandığı sonucunu çıkarabiliriz. Yalnız burada dikkat edeceğimiz önemli bir husus, ilim kavramı, her ne zaman ki bu anlamda kullanılırsa harf-i tarifle zikredilmektedir; el-'ilm.

Diğer taraftan ilim ile vahyî bilginin tamamen aynı anlamda kullanılmadığını açıkça ortaya koyan âyetler de vardır:

Şüphesiz ki, biz onlara, inanan bir topluluk için bir yol gösterici ve rahmet kaynağı olmak

5 Tefsirler içerisinde bu ayetteki el-'ilm kavramı ile en yakından ilgilenen Zemaşerî'dir. Fakat malesef o da el-'ilm kavramını, "ba'de subût'il-'ilmi 'indeke bi'l-barâhin va'l-hucac'il-kati'e" şeklinde yorumlayarak ilmi, 'vahyî bilgi' olarak değil de bilimsel bilgi gibi yorumlamıştır (bk. ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf* (nşr. Muhammed Abdüsselâm Şahin), Dâr'ul-Kütüb'il-'ilmiyye, Beyrut 1995, II, 513.

üzere, ilimle açıkladığımız bir kitap getirdik (el-A'raf 7/52).

Bu âyet, vahyin "belli bir ilm"i getirdiğini belirtmektedir. Yine er-Ra'd 13/43'te "Kitabın ilmüne sahip olanlar" ifadesi, vahiyle vahyin getirdiği bilgi arasında bir ayırım yapmaktadır. Bu ayırım diğer birçok âyetten de çıkarılabilir.⁶ Nitekim bazı âyetlerde ilmin, vahiyden değişik bir şekilde ayırt edildiğini görmekteyiz:

Doğrusu, bilgileri olmadığı hâlde birçokları, heveslerine uyararak insanları doğru yoldan saptırırlar. (el-En'âm 6/119)

Çocuklarını aptalca öldüren bilgisizler ve Allah'a iftira ederek, O'nun kendilerine verdiği rızkı haram kılanlar mutlaka hüsrandırlar. (el-En'âm 6/140).

İnsanları saptırmak için Allah'a karşı yalan uyduran bilgisizlerden daha zalim kim olabilir? (el-En'âm 6/144).

Hûd, kavmine şöyle dedi: "Ben size, benimle gönderileni ulaştırıyorum. Ne var ki, sizi, cahillik yapan bir toplum olarak görüyorum." (el-Ahkâf 46/23).

Onların çoğu (vahyin bildirdiği) hususta cehalet içindedirler. (el-En'âm 6/111).

Rahman olan Allah'ın kulları, yeryüzünde tevazu ve vakarla yürürler. Cahiller kendilerine laf atıp sataştıkları zaman aldırmadan, "selâmetle" deyip geçerler. (el-Furkân 25/63).

Bütün bu âyetlerde, 'bilgileri olmadığı hâlde', 'bilgisizler' (bi gayri 'ilm) ve 'cahiller' gibi ifadeler kullanılarak, ilim kavramının yine özel bir anlamına işarette bulunmaktadır. Diğer bazı âyetler incelenirse, ilim kavramının burada 'vahye dayanarak imanî bir ferasetle mü'minin ulaştığı bilgi' anlamında kullanıldığı çıkarılabilir:

İman edenler, bunun, Rableri tarafından gönderilen bir gerçek olduğunu bilirler. (el-Bakara 2/26)

Doğrusu zulmedenler hiçbir bilgiye dayanmadan kendi arzu ve heveslerine uydular. (er-Rûm 30/29).

İnsanlar içinde öyleleri vardır ki, hiç ilmi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp dururlar. (Lokman 31/20).

Size âyetlerimizi okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitap ve Hikmet'i ve daha bilmediğiniz birçok şeyleri öğreten bir peygamberi, aranızdan (seçerek) gönderdik. (el-Bakara 2/151)

Bu açıklamalar çerçevesinde ilim kavramının Kur'ân'da dört anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz:

1. Sözlük anlamında,
2. Allah'ın bilgisi anlamında,
3. Vahyin getirdiği bilgi anlamında ve nihayet

6 Meselâ bk. Hûd 11/14, Meryem 19/43, en-Neml 27/40, el-En'âm 6/143.

4. Mü'minin vahiy yardımıyla elde ettiği imanî bir bilgi anlamında.

Bunlardan ikinci ve üçüncüsünün, Allah'ın mutlak bilgisi olduğu açıktır. Ancak vahiyle gönderilen ilim, Allah'ın bilgisinin sadece bir parçasıdır. Allah'ın kendi katındaki bilgisi, bizi ilgilendirmediğinden, bunu konu dışı tutarsak üç ve dördüncü kullanımları birleştirmek mümkündür; çünkü Kur'ân'ın vermek istediği hidayet olduğu için hidayete götüren tek bilgi bunlardır. Bu yüzden bunları 'vahyî bilgi' adı altında tek bir sınıfta toplayabiliriz. O hâlde Kur'ân'ın ilim kavramını bu ıstılahî anlamda kullandığını söyleyebiliriz. Çünkü ilim, sözlük anlamında 'bilmek' demek olduğundan 'bilmek' bir şeyi doğru olarak bilmek olmalıdır; hâlbuki insanlar bu özelliğe sahip değillerdir. İlim ise, Allah katında olduğuna göre, bu kavramın sadece vahyî bilgiye hasredilmesi gibi, Kur'ân, ilim kavramını, 'vahiy' ve dolayısıyla Allah'ın mutlak bilgisi anlamında kullandığı zaman harf-i tarifle, el-ilm şeklinde kullanmış olmasına rağmen, imanî teemmül ile mü'minin Kur'ân'dan çıkardığı bilgi anlamında kullandığı zaman harf-i tarifsiz, nekre olarak kullanmıştır. Aradaki bu fark, tarihsellik açısından bir önem arz etmediğinden biz burada Kur'ân'ın ilim kavramını sadece vahyî bilgi anlamında ele alacağız.

III. TARİHSELLİĞİN İLİM KAVRAMINA UYGULANMASI VE BUNUN TEFSİRDEKİ İŞLEVI

Görüldüğü gibi, Kur'ân ilim kelimesini günlük sözlük anlamından koparıp ona dinî bir anlam yükleyerek kendi çerçevesi içerisinde onu teknik bir terim olarak arz etmiştir. İlim kavramının bu teknik anlamı ise, yukarıda gördüğümüz gibi, 'vahyî bilgidir'. Kur'ân, bir hidayet kitabı olduğundan insanlara ilim konusunda da yol gösterici olmak durumdadır. Bu yüzden ilim kavramını, biz yukarıdaki ikinci tür olan tarihsellik özelliği içinde mütalâa etmek durumundayız. Böylece diyebiliriz ki, vahyî bilgi anlamında ilim kavramı bizatihi tarihsel olmadığı hâlde insan bilgisine konu olduğundan bir bakış açısı gerektirmekte ve dolayısıyla tarihsellik özelliği kazanmaktadır. Bunu daha iyi gösterebilmek için ilk devirlerde bu kavramın müslüman âlimler tarafından nasıl kullanıldığını sergilememiz yeterlidir. Bunu yaparken de ilim kavramı ile yakından ilgisi olan diğer bazı kavramları da ele almamız gerekecektir. Bu açıdan şimdi ilim, fıkıh, hikmet ve kelâm gibi kavramların, birbirleriyle ilişkili olarak nasıl bir anlam zinciri içerisinde kullanıldıklarını semantik olarak tahlil etmeye çalışalım ki, bu kavramların tarihselliklerini de böylece sergilemiş olalım.

Meselâ önce Hazret-i Ömer'e atfedilen bir rivayeti ele alalım; bu rivayette şöyle denilmektedir: "Kur'ân, daha üstün bir bilgi (ilim) getirmeden önce, bilgi (ilim) adına lâyük Arapların sahip olduğu tek şey; şiir idi."⁷ Bilindiği gibi Araplar İslâm'dan önce şiire âdeta yanılmaz bir tür bilgi olarak bakarlardı. Şairin, cinlerle ve gayptan birtakım güçlerle irtibatlı olduklarına inanırlardı. Bunun için şiirde anlatılanların âdeta ilâhî bir bilgi olduğu

7 Ebû Hâtim er-Razi, *Kitabu'z-Zîne* (nşr. H.F. el-Hamdani), Kahire 1957-8, 1/96 vd.

anlayışı yaygın idi. Bu bakımdan Hz. Ömer'in şiiri, ilim olarak nitelendirmesi bu kullanımı gündeme getirmekte ve Kur'ân'ın yüklediği, 'vahyî bilgi' anlamını teyit etmektedir. Ne var ki, İslâm'dan sonra bu özelliğin sadece Kur'ân'a ait olduğunu anladıklarını, bu rivayet gayet net bir şekilde dile getirmektedir.

Konuyu daha da genişletmeden hemen ekleyelim: Hadisler, zaten Kur'ân'ı yansıttığından Peygamberimizin, ilim kavramını Kur'ân'ın öngördüğü anlamın dışında kullanması imkânsızdır. Nitekim ilim kelimesinin geçtiği bütün hadisler, semantik açıdan incelirse bu kavramın, Kur'ân'da bulduğumuz yukarıdaki dört anlamı içerisinde kullanıldığı rahatlıkla müşahede edilebilir. Meselâ Peygamberimizin İbn Abbâs'a yaptığı duayı ele alalım: اللهم فقه في الدين و علمه التأويل (Allahım onu dinde derin anlayışlı kıl ve ona te'vili öğret).⁸ Burada dinin anlaşılmasında akla ihtiyaç olduğundan din ile ilişkili olarak 'fakehe' fiili kullanılmıştır; aksi hâlde dinin akıl ile kurulacağı anlamını taşıyan bir kavram kastedilmemektedir. Diğer taraftan te'vil yaparken müslüman âlimin ilmi, yani vahyî bilgiyi geri plânda tutmamasını bir nevi ima eden 'alime' fiili te'vil ile birlikte kullanılmıştır.

Diğer bir hadiste ise, şöyle denilmektedir: "İlim peşinde koşmak, her müslüman için farz bir görevdir."⁹ Bu hadisin ilim kavramını, yine 'vahiyle gelen bilgi' anlamında kullandığı açıktır; zira her müslüman bilmesi gereken ve bu yüzden farz olan bilgi, vahiyle gelen dinî bilgidir; bilimsel bilgi ise, genel hükme göre, farz-ı kifayedir; çünkü her müslümanın bilim adamı olmasına ihtiyaç yoktur.

İlim kavramının Kur'ân ve Hadis'teki bu kullanımından dolayıdır ki, ilk dönem muhaddisleri bu kavramın neredeyse tüm anlamını hadise hasretmişlerdi. Bu kullanımın en ilginç örneklerinden birisi de, Zehebî'nin 'Abdullah İbnü'l-Mübârek hakkında söylediği şu sözdür: "دَوَّنَ الْعِلْمَ فِي الْأَبْوَابِ" (İlimleri konu başlıkları altında tedvin etti).¹⁰

Burada ilmin, hadis anlamında kullanıldığı gayet açıktır. Zira Hadis de Kur'ân gibi vahyî bilginin bir parçasıdır. O hâlde bu kullanım da Kur'ân'ın ruhuna uygun bir ıstılahattır. Hâlbuki fıkıh kavramı, bu şekilde hadisle ilişkili olarak kullanılmamaktadır. Ancak hadisleri anlamak için sarf edilen zihinsel bir faaliyet varsa, ilk devir ıstılahatı kullanıma göre bunu fıkıh olarak adlandırabiliriz; çünkü fıkıh, bu devirlerde zihinsel ve aklî faaliyetler için kullanılan bir kavramdır. Bu yüzden, "bugünkü terminolojiye göre, fıkıh, bilimsel bir çabadır" diyebiliriz.

Bu durumda ilim, 'vahyî bilgi' anlamını taşıdığı hâlde, fıkıh, insan düşüncesi ile elde edilebilecek bilgiyi ifade etmektedir. Bu yüzden fıkıh kavramının, ilk devirlerde aklî bilgi anlamında kullanıldığı sonucunu rahatlıkla çıkarabiliriz. Bu sonucumuzu teyit eden daha birçok kullanım zikredebiliriz. Meselâ, Ebû Hanîfe, "Fıkıh-ı Ekber" derken, bugün bizim

⁸ İsmail b. Muhammed el-'Aclûni, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbas*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1985, I, 220-221.

⁹ İbn Mace, "Mukaddime", 17, 224.

¹⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmâniye, Haydarâbâd 1955, I, 275.

Kelâm olarak çalıştığımız konuları kastetmesi gibi, zira ona göre fıkıh, soyut olan bilimsel çabaların tümüdür.¹¹ Bu tür konular ise, aklı düşünme gerektiren konular olduğuna göre, Ebû Hanîfe'nin kullanımı kendi günündeki fıkıh kelimesinin kullanımına tam uymaktadır. Bu tür kullanımda fıkıh kelimesini bugünkü kullanıma aktaracak olursak ben- ce, tam anlamda buna 'bilim' diyebiliriz. Çünkü bilimsel bilgi, insanın akli düşünme gayreti ile ortaya koyduğu bir bilgidir. Böyle anlaşılınca, ilk üç yüzyılda ilim kavramının 'bilim' anlamında kullanıldığını rahatlıkla görebiliriz. Zira bu devirlerde genellikle fıkıh kavramı bu anlamda kullanılmakta idi. Bunun en önemli sebebi, hem Kur'ân'ın hem de hadisin ilim kavramını tarihsel olmayan mutlak bilgi için kullanmış olmasıdır.¹² Bu durumda bilimsel bilgi böyle bir özelliğe sahip olmadığından ilim kavramının bilim anlamında kullanılması mümkün değildir. Nitekim İslâm'ın ilk üç yüzyılında ilim bu anlamda asla kullanılmamış, genellikle fıkıh kavramı bu kullanımı üstlenmiştir. Buna daha somut bir örnek ise, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Lügavî'nin (ö. 1004) ve onun çağdaşı olan Ebû Mansûr 'Abdûlmâlik el-Se'alibî'nin (ö. 1038) kitapları için kullandıkları isimdir; fıkhu'l-lüga. Burada kastedilenin, 'dil bilimi' olduğu gayet açıktır. Bu da fıkıh kelimesinin tam olarak 'bilim' anlamında kullanıldığını gösterir.

Fıkıh ile ilim arasındaki fark sadece semantik bir ayırımdan ibaret değildir; iki kavramı birbirinden daha net bir şekilde ayıran özellik, her iki tür bilgiyi elde etme yönteminde kendini göstermektedir. İlim, öznel yaklaşımla, saf ve samimi bir tavır içinde vahyin yol göstermesine kulak vermekle hidayet şeklinde kişide imanî bilgi olarak tezahür ettiği hâlde,¹³ fıkıh, delil ve ispat yolu ile düşünceyi gerektiren bilimsel yöntemle elde edilen bilgidir. İslâmî bilimsel istilahta buna verilen ad, 'içtihat'tır. Dolayısıyla ilim, kesin ve mutlak bilgi anlamında yakını ifade ettiği hâlde fıkıh, kuramsal bilgiyi ve dolayısıyla yanlış olma ihtimali olan bilgiyi ifade etmektedir. Bu yüzdendir ki, Peygamberimiz, ilmin fıkıha üstünlüğünü dile getirmek için " فضل العالم على المجتهد مائة درجة " âlimin müctehide yüz derece üstünlüğü vardır."¹⁴ demiştir. İçtihat, fıkıhın yöntemini temsil ettiğine göre, bu hadisteki 'المجتهد' ibaresi, 'على الفقيه' olarak yorumlanabilir. Ancak bu, fakihin aşağı derecede bir ilim rütbesi olduğu anlamına gelmez, çünkü diğer bir hadis de bunu açıklamaktadır: " أشد على الشيطان من الف عابد " Şeytana karşı bir fakih bin âbiden daha tesirlidir."¹⁵ Bunun sebebi, bilimsel olarak elde edilen bilgi İslâmî açıdan çok önemli olmasına rağmen kuramsal ve beşerî olduğundan ilâhî olan ve vahiyle gelen mutlak bilgiye (el-'ilm) göre daha aşağı bir mertebededir.

11 Bu konuda L. Gardet ve Wensinck de aynı sonucu desteklemektedirler, bk. "İlm al-Kalam", *Encyclopedia of Islam* (second edition), Brill, Leiden; A.J.Wensinck, *The Muslim Creed*, The University Press, Cambridge 1932.

12 Bunu daha yakından görmek için şu âyetlere bakılması yeterlidir: el-Bakara 2/120, Âl-i 'İmran 3/61, el-En'âm 6/119, 140, 143, Hûd, 11/14, 49, er-Ra'd 13/37,43, Meryem 19/43, er-Rûm 30/7.

13 Buradaki öznel yaklaşımdan ne kastettiğimizi anlatırsak konu dağılacağı için ayrıntıları diğer çalışmalarımıza havale ediyoruz (Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1992, özellikle s. 128-142, 175-178 ve 273-4).

14 Darimi, "Mukaddime", 32.

15 Tirmizî, "İlim", 19; İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

Bu yorum neticesinde önemli bir sorunla karşılaşmaktayız: İlim, vahyi bilgi olduğuna göre, neden İslâm bilim tarihinde 'bilim' anlamında kullanılmış ve fıkıh kavramı, 'bilim' anlamında kullanıldığı hâlde sonraları bu kullanımdan vazgeçilerek bugünkü hukuk anlamındaki içeriğine hapsedilmiştir? Bunun açıklamasını, üçüncü yüzyılın sonlarında başlayan Yunanca tercümelemlerde aramalıyız. Zira o asırlardaki mütercimlerin hepsi de İslâmî bilimsel ıstılahâya sahip olmayan hıristiyan Araplardı. Bu yüzden ilim kavramının kazandığı ıstılahî içeriğe bakmadan, bu kelimenin sadece sözlük anlamını dikkate alarak hıristiyan mütercimler, Aristo'nun Yunancada 'bilim' anlamında kullandığı episteme kavramını Arapça'ya ilim olarak çevirmişlerdi. Hâlbuki, o zamanlar müslümanların kullandığı fıkıh kavramı epistemenin tam karşılığı idi. Ancak hıristiyan mütercimler bu kelimenin günlük kullanımını bildikleri için epistemenin anlamını karşılamadığına karar vermiş olmalıydılar. Böylece dördüncü yüzyıldan itibaren bir kavram kargaşalığı ortaya çıkmış, ancak Yunan felsefesinin etkinliği yaygınlaştıkça fıkıh kavramının bilim anlamı da kaybolmaya başlamış ve böylece müslümanlar Kur'ân'ın öngördüğü bilimsel ıstılahattan ayrılarak bu yeni terminolojiyi kullanmaya başlamışlardır. Bilindiği gibi, hıristiyan mütercimlerin yaptıkları tercümelemler çoğu kere müslüman âlimler tarafından incelenip düzeltilmekte idi. Ancak bu âlimlerin hiçbiri Yunanca bilmiyordu. Diğer taraftan episteme kelimesinin, fıkıh olarak Arapça'ya çevrilmesinin bir zorluğu da her iki kelimenin sözlük anlamlarının birbirini tutmamasıydı. Bu yüzden yeni tercümeyle âdeta zorunlu olarak kabul etmiş oluyorlardı.

Yine Yunanca'dan Arapça'ya aktarılmak istenen bir kavramda filoloji kelimesi idi. Bunun sözlük karşılığı da hikmettir; nitekim Arapça'ya bu kavram böylece çevrilmişti. Hâlbuki bilimsel İslâmî ıstılahatta bu anlamda kullanılan kelime o zaman kelâm idi. Yine aynı sebeplerden dolayı filoloji, kelâm olarak çevrilmeyip Arapça'ya hikmet olarak aktarılmış ve ayrı bir kargaşaya yol açmıştır. Kelâm kavramının bu anlamda kullanıldığını gösteren birçok kullanım mevcut ise de biz bunlardan bir tanesini örnek olarak gösterebiliriz. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) Halife Abdülmelik'e kader hakkında sorduğu soruyu açıklayan mektubunda şöyle demektedir: "ahdesna'l-kelâm fihi"¹⁶ yani "bu konudaki felsefi tartışmaları biz başlatmış oluyoruz". Bunu destekleyen diğer bir kullanım da Hz. Aişe'nin Hasan-ı Basrî hakkında söylediği şu sözdür: "men hazellezi yetekellem bi kelâmi's-siddikîn."¹⁷ Hz. Aişe bu sözü söylerken Hasan-ı Basrî'nin kelâma dair bazı sözler söylediğini, dolayısıyla felsefi bir konuşma yapmakta olduğunu tahmin edebiliriz. Hikmet kavramı ise, büyük düşünür Mücahid'in belirttiği gibi, müslümanlar tarafından daha ziyade Kur'ân'dan çıkarılan "amelî" diyebileceğimiz bilgi türü için kullandıkları kelime idi. Zira Mücahid'e göre "يُوتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتِ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا" Allah hik-

16 Julian Obermann, "Political Theology in Early Islam", *Journal of the American Oriental Society*, LV (1935), s. 145 (Arapçası: trc. Helmut Ritter, "Studien ur Islamischen Fromigkeit I: Hasan al-Basri", *Der Islam*, XXI (1933), s. 68, satırlar 10-11).

17 İbnü'l-Cevzî, *el-Hasanu'l-Basri*, 8-9, Muhammed 'Abdurrahim'in alıntısı, *Tefsiru'l-Haseni'l-Basri*, Dâru'l-Haremeyn li't-tiba'a, Kahire 1992, I, 21.

meti dilediğine verir. Kime de hikmet verilirse ona çok hayır verilmiş olur" (el-Bakara 2/269) âyetindeki hikmet kelimesi, el-Kur'ân, el-'ilm, ve el-fıkh anlamına gelmektedir.¹⁸ Burada 'ilm kavramının, 'vahyi bilgi' anlamında, fıkh kavramının ise, vahyi bilgiyi anlamaya çalışan insan düşüncesi anlamında kullanıldığı gayet açıktır. Bu yüzden hikmet kavramının, bu iki bilgiyi insan yaşantısına aktaran bir ameli bilgi olduğunu çıkarabiliriz. Bunun için Taberî, hikmet kavramının, daha önceleri (yani 950'li yıllara kadar) şöyle tanımlandığını belirtmektedir: "الحكمة هي القرآن والفقہ به" (Hikmet bizzat Kur'ân'ın kendisi ve onu iyice anlamaktır)". Bundan şu sonucu rahatlıkla çıkarabiliriz. "الحكمة هي العلم والفقہ به" (Hikmet bizzat ilimdir ve o ilmi iyice anlamaktır).¹⁹ Bunun sebebi ise, yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi, hikmet kavramının ameli bilgi için kullanılmış olmasıdır. Kur'ân'ı anlamak da bu amaca yönelik olduğundan el-fıkh bi'l-Kur'ân, Kur'ân'dan ameli bilgi elde etmek demektir ki, buna hikmet denmekte idi.

SONUÇ

Burada göstermeye çalıştığımız, birçok kavramın tarihsel olarak nasıl anlam içeriklerini kaybederek yeni anlamlar kazandıklarını bizzat Kur'ân'dan da örnekler vererek sergilemektir. Bunu bir ölçüde başardığımızı ümit ederek diyebiliriz ki, kavramlardaki tarihsellik, Kur'ân'ı bugün değişik anlamamıza yol açmaktadır. Ancak semantik bir yaklaşımla o zamandaki anlamı belli ölçüde çözümleyebilir ve Kur'ân'ı daha iyi anlayabiliriz. Şunu da hemen belirtelim ki, kavramların anlamlarının değişmesi, bütün bunların böyle kullanılmalarını gerektirmez. Dolayısıyla, tarihsel yaklaşım Kur'ân'ı anlamada bir yöntem olabilir, ama hakikat için bir kıstas olamaz. Dolayısıyla Kur'ân'ı bu yaklaşımla iyice anlayabildikse, bu anlayışı kendi durumumuza nasıl uygulayabiliriz sorusu ile ilgilenmemiz daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. Çünkü biz şayet Kur'ân'ı anlamakla hakikati bulmuş isek, bu hakikati tarihsellik uğruna neden kendi zamanımızın anlayışına göre tahrif edelim?

Diğer taraftan Kur'ân'daki gerek kavramlar olsun, gerekse uygulamalar olsun tarihsel olsalar bile bu, onların o devre ait olması gerektiği anlamını taşımaz. Kur'ân'ın kendi tarihselliği bile bize birçok hakikat dersi vermeye yeterlidir. O hâlde hükümlerdeki tarihsellikte de burada sergilemeye çalıştığımız bir yaklaşımı seçebiliriz; ancak belirtmeye çalıştığımız gibi, bu o hükümlerin sadece o tarihe ait olduğunu ispatta yetersizdir. Nitekim bu çalışmamızda, tahlil ettiğimiz kavramların İslâm'ın ilk üç yüzyılında kullanıldığı anlamlarının daha sağlıklı bir bilimsel zihniyet bahşettiğini savunmak istiyoruz, fakat konumuz bu olmadığından bunun tartışmasına girmedik. Ümit ederiz ki, bu incelememiz bu konudaki çalışmalara bir nebze olsun ışık tutar.

18 Taberî, *Camiu'l-Beyan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1980, III, 60.

19 Taberî, *Camiu'l-Beyan*, III, 60.